

Biafra – minnen och reflexioner kring 1960-talets stora svältkatastrof

Pliktetik, konsekvensetik och upprättandet av Läkare utan gränser (MSF)

Michael Quarterly 2011;8:523–31.

Under Biafrakriget 1967-1970 inträffade den första stora svältkatastrofen efter andra världskriget. I denna artikel ger jag några minnesbilder från min tid som Röda Korsmedarbetare i Biafra och reflekterar över plikt- respektive konsekvensetiska dilemman.

Ett starkt pliktetiskt patos finns bland många av oss hjälparbetare. Men ur ett strikt konsekvensetiskt perspektiv är det uppenbart att den humanitära hjälpen förlängde kriget och förmodligen bidrog till ökat lidande.

Bland hjälparbetarna fanns ett missnöje med hur det internationella Röda Korset drev de humanitära insatserna. Kritiken inriktade sig på den politiska undfallenheten, korruptionen, byråkratin, det dåliga samarbetet med andra hjälporganisationer, den bristande omsorgen om personalens säkerhet samt på det faktum att medarbetarna ålagts förbud mot att uttala kritik mot Röda Korset.

En grupp franska läkare bildade efter hemkomsten från Biafra en helt ny hjälporganisation, Médecins sans Frontiers (MSF; Läkare utan gränser) som, i motsats till internationella Röda Korset, skulle ha en liten, decentraliserad administration och öppet tala om övergrepp och maktmissbruk. Hjälparbetet skulle bedrivas enbart utifrån nödställda människors behov, dvs. vila på en strikt pliktetisk grund. På så vis kan man betrakta bildandet av MSF som ett resultat av de plikt- och konsekvensetiska dilemman som präglade hjälporganisationernas insatser och medarbetare under Biafrakriget.

Biafrakriget

Via TV och tidningar trängde åren 1968-1969 lidandet bland svältande, utmärglade barn i Biafra brutalt in i hemmen i de rika länderna på ett sätt

man inte upplevt tidigare. För första gången kom lidandet tätt inpå oss i all sin upprörande nakenhet – barn där håret fallit av, där buken svällt groteskt, där blicken slocknat. De dog framför våra ögon. Detta var den första stora svältkatastrofen efter andra världskriget. Erfarenheterna från Biafra kom att under lång tid framåt prägla stora humanitära hjälpinsatser.

I denna artikel ger jag några utvalda minnen från mitt arbete som ung läkare för International Committee of Red Cross (ICRC) i Biafra och jag reflekterar över ett grundläggande medicinetiskt dilemma, där pliktetik och konsekvensetik står mot varandra.

Tabell 1. Korta fakta om Biafrakriget 1967-1970.

<ul style="list-style-type: none">• Nigeria blev 1960 oberoende från det brittiska imperiet som en federal stat. I maj 1967 förklarade de sydöstra provinserna sig självständiga under namnet Biafra, något som ledde till inbördeskrig. Biafra erkändes som självständig nation av fem stater, fyra av dem afrikanska.
<ul style="list-style-type: none">• Två huvudfaktorer till kriget brukar anges: (a) etniska motsättningar i de norra delarna av Nigeria, där ett stort antal igbos (inflyttade från sydöstra Nigeria) mördades i pogromer, (b) kampen om de nyupptäckta oljefyndigheterna i Nigerdeltat i sydöst.
<ul style="list-style-type: none">• Efter ett års krig inringades Biafra sommaren 1968, så att inga sjö- eller landtransporter kunde nå enklaven. Följden blev en svältkatastrof. Ingen vet säkert hur många som dog – siffrorna varierar mellan några hundra tusen till tre miljoner, beroende på källan.
<ul style="list-style-type: none">• En luftbro med mat och andra förnödenheter upprättades av en lång rad internationella hjälporganisationer. Av säkerhetsskäl fungerade luftbron endast periodvis.
<ul style="list-style-type: none">• I januari 1970 kapitulerade Biafra.

Källorna

Artikeln bygger på mina personliga minnesbilder, över 40 år gamla och därför bräckliga, och med en längre intervju med Acek Hallén, då Chief Medical Officer för ICRC i Biafra, nu 88 år. Jag har också letat fram min dagbok och mina brev från Biafratiden och jag har haft tillgång till Acek Halléns nedtecknade (men opublicerade) minnen. En hel del annat skriftligt material har jag också sparat, och jag har på nytt läst många av de rap-

porter och debattskrifter som publicerades åren 1968-1969 (1-5). Under 1968-1969 förkom också i den internationella medicinska facklitteraturen en rad rapporter och debattinlägg (t ex 6-8). Bland det material som finns tillgängligt på internet är BBC-programmet *Nigeria War against Biafra 1967-1970* (9) med sin solida dokumentation överlägset – bl a intervjuas där många centrala aktörer i kriget.

Motiven

När jag 1964 kom till Uppsala som medicinarstudent kände jag mig tämligen välorienterad i internationella frågor. Men engagerad? Nej, knappast. Men resten av 60-talet blev de år då orättvisorna och förtrycket i tredje världen öppnade upp sig för många av oss i den rika världen. Mest handlade det om Vietnam och om södra Afrika. Jag engagerade mig i Afrikagrupperna som inriktade sig på Södra Afrika och i Verdandi, den klassiska uppsalianska studentföreningen, där diskussionerna dessa år kom att präglas av de stora tredje världenfrågorna.

Vi tog ställning mot apartheid och mot kolonialism, mot exploateringen av de fattiga länderna. Vi stödde befrielseströrelserna. Men när Biafrakriget kom, stämde inget av de givna mönstren. Det handlade om makten över oljetillgångarna i Nigerdeltat, och den federala sidan stöddes av BP och Shell, Storbritannien och Sovjet. Så långt var ställningstagandena enkla. Mycket av vapnen på den biafranska sidan kom från Frankrike, en del från Kina – det hade vi inga större problem med. Men sedan blev det mer komplext. På Biafrasidan slöt också Sydafrika och inte minst Portugal upp, den apartheidregim och den kolonialstat som vi såg som de stora förtryckarregeringarna i Afrika.

Avgörande för mitt beslut att arbeta för ICRC, det internationella Röda Korset, i Biafra blev ändå det uppfordrande humanitära åtagandet. TV-bilderna på de utmärglade barnen med svullna bukar och slocknade blickar överväldigade mig. Alla politiska analyser, all komplexitet sköts undan. Fortfarande när jag mer än 40 år senare återser bilderna och TV-reportagen drabbas jag av en så oändligt stark rörelse. Den gången kunde inget förnuftsmissigt resonemang i världen överflygla den känslan.

Många, många andra berördes lika starkt. Vi glömmer idag att proteströrelserna i Europa 1968 inte bara handlade om studentrevolt och demonstrationer mot Vietnamkriget. I London och Paris förekom väldiga demonstrationer där man krävde humanitärt bistånd till Biafra (att den biafranska ledningen kom att så cyniskt utnyttja den egna befolkningens väldiga lidande till stöd för sin sak blev, åtminstone för mig, inte uppenbart förrän långt senare). En artikel i Läkartidningen, «Läkarrapport från Biafra: Svält och

åter svält» av Gävledoktorn Gustav Weissglas (10) övertygande mig att det var inte bara mattransporter som betydde något, utan att man också som läkare kunde göra en meningsfull insats. I den medicinska fackpressen kom även i Finland (11) och Norge (12) och många andra länder liknande rapporter från sjukvårdspersonal som arbetat i Biafra.

Det etiska dilemmat

Under Biafrakriget mobiliserades för första gången sedan andra världskriget de internationella hjälporganisationerna på det storskaliga sätt som kommit att bli mönstret vid de flesta större katastrofer som inträffat senare. Utmaningen var enorm – miljoner svältande, sjuka, döende i liten enklav utan möjlighet till land- eller sjötransporter och med ett enda mindre flygfält, ideligen bombat.

Den etiska fråga som så här i historiens ljus blivit så tydlig är: Minskade verkligen hjälpinsatserna lidandet? Eller var det möjligen så att hjälporganisationernas massiva insatser förlängde kriget och ökade det sammantagna lidandet?

Det hela kan ses som ett ovanligt tydligt exempel på hur plikt- och konsekvensetik ställs mot varandra. Många av oss som arbetade i hjälporganisationerna under Biafrakriget drevs av en i grunden stark pliktetisk mission – en handling ska bedömas utifrån sitt eget inneboende värde, inte utifrån de konsekvenser den får. Värdet i handlingen avgörs av vår bjudande plikt att bistå en lidande medmänniska (13).

Numera råder det knappast något tvivel om att den humanitära hjälpen förlängde Biafras dödskamp med månader, kanske med något år, och att hundratusentals barn och vuxna hann svälta ihjäl under denna tid. Som Sir David Hunt, brittisk High Commissioner (ambassadör) i Nigeria under kriget – och alltså representant för den nation som försåg den federala sidan med merparten av vapnen – uttryckte det i en BBC-intervju flera år senare (9):

– Kriget, och särskilt då den senare fasen av kriget, finansierades av de ideella organisationerna. Detta var det första krig i historien där detta skett.

Hunt exemplifierar med att den biafranska ledningen krävde att hjälporganisationerna skulle flyga in bränsle till armén och att Biafra tog ut höga landningsavgifter som Röda Korset och andra hjälporganisationer tvingades betala.

– Om de inte betalade, fick de inte ta in mat.

Hunts bild bekräftas i stort av den biafranske ledaren överste Ojukwu, sedermera framgångsrik politiker i det återförenade Nigeria:

– Det kom en tid när vi, för att kunna administrera hjälpen, tog betalt av hjälporganisationerna. De fick precis vad de ville [dvs. föra in mat], medan vi kunde använda hårdvalutan för att köpa vapen (9).

Många av detaljerna i relationerna mellan den biafranska ledningen och hjälporganisationerna var kända för oss hjälparbetare i Biafra, men jag tror att få av oss såg den samlade bilden, att kriget kunde hållas gående genom våra insatser. Jag kan inte erinra mig att vi någonsin på djupet diskuterade det grundläggande etiska dilemmat – vi förskansade oss i vårt pliktetiska försvarsverk och det fanns föga utrymme för konsekvensetiska överväganden.

I själva verket blundade vi för mycket. För att fungera i ett så påfrestande sammanhang som i Biafra solidariserade de flesta av oss så helt med den biafranska saken att vi kunde överse med den utpressningssituation som den biafranska ledningen utsatte hjälporganisationerna för. Vi kunde glädjas när de biafranska militära motstötarna lyckades och när den teatraliske svenske grev Carl-Gustaf von Rosen med sina MFI-plan attackerade den federala sidans stridsflyg.

I vår solidaritet med den biafranska sidan finner jag hur jag i min dagbok återgav rykten om de federala soldaternas brutalitet och använde samma terminologi som biafranerna – den federala sidan kallar jag genomgående «vandalerna». Acke Hallén berättar hur han vid hemkomsten till Sverige var så politiskt pro-Biafra att Röda Korsets presschef ställde in planerade massmediaframträdanden där han skulle berätta om nöden i Biafra.

Det är idag smärtsamt att inse att den insats som jag då upplevde vara så avgörande både för Biafrabarnen – vi räddade många liv med våra insatser – och för mig själv med all sannolikhet förlängde kriget och ökade lidandet. Men medan pliktetiska överväganden i regel är enkla, direkta och rättframma, kan de konsekvensetiska kalkylerna inte slutföras förrän långt i efterhand. De allra flesta biafraner var övertygade om att en massaker väntade om den federala sidan skulle vinna kriget. Omfattande pogromer mot igbos, den dominerande folkgruppen i Biafra, i andra delar av Nigeria hade bidragit till utbrytningen. I propagandan framställdes ibland igbos som Afrikas judar. Många, bl a BBC-journalisten Frederick Forsyth, sedermera uppburen thrillerförfattare, drog paralleller till Förintelsen (1).

Visst förekom det övergrepp efter Biafras kapitulation i januari 1970, men inte i den skala som igbos fruktade. Den sparsamma dokumentation som finns tyder på att svälten vek undan ganska snabbt. I juni och juli samma år hade näringstillståndet bland barnen förbättrats markant och skolorna kunde öppna på nytt, om än illa utrustade (14). Ett annat scenario, som t ex händelseutveckling som i folkmordens Rwanda ett kvartssekel senare, hade givetvis i grunden ändrat den konsekvensetiska balansräkningen.

Missnöjet med Röda Korset

Mycket i hjälporganisationernas arbete fungerade illa, och frustrationen bland personalen var stor. Givetvis bidrog det väldiga gapet mellan behoven och de faktiska möjligheterna att hjälpa till missnöjet bland de som arbetade inom hjälporganisationerna. Men det fanns också annat som bidrog.

För det första handlade det om ICRCs diplomati som många av hjälparbetarna upplevde som föråldrad. I neutralitetens namn manövrerade man ängsligt för att hålla sig väl med båda sidor i kriget. De politiska kompromisserna ledde till kraftlöshet – varför tog inte ICRC kompromisslöst ställning för kärnan i hjälparbetet, det humanitära åtagandet, frågade vi oss.

För det andra gällde det korruptionen. Mycket av ICRCs agerande kunde i nödfall försvaras som diplomati och pragmatism – dit hörde kanhända de höga landningsavgifterna för de flyg som transporterade mat in i enklaven. Men ofta kom den otydliga gränsen till korruption att överträdas, något som det finns återkommande notiser om i både Acke Halléns och mina egna anteckningar. Den första billasten med förnödenheter som kom in via den nattliga luftbron gick regelmässigt till överste Ojukwu och hans familj. Jag ser i min dagbok en upprörd notis från ett möte med ICRCs högste representant i Biafra, schweizare, där denne instruerar om alldeles speciella favörer för sin älskarinna, en pinsam konfrontation med den idealism som fört mig och många av de andra hjälparbetarna till Biafra.

Missnöjet gällde, för det tredje, hur de medicinska insatserna organiserades. Alla större beslut togs i Genève i en trög byråkratisk process, där formalismen spelade en central roll och där beslutsvägarna var långa men där ledarskapet ändå förblev otydligt. När Acke Hallén kom till Biafra som Chief Medical Officer fanns inga instruktioner om vad han förväntades göra. Vilka mandat han hade förblev oklara. Men han berättar om den uppskattning han rönte från ICRC-ledningen när han så småningom fick tillgång till en skrivmaskin och kunde börja leverera dagliga skriftliga rapporter: precis vad man längtade efter på ICRCs högkvarter i Umuahia och Genève.

En fjärde orsak till misshälligheter gällde samarbetet med andra hjälporganisationer. Det internationella Röda Korset, ICRC, var långt ifrån den enda hjälporganisationen i Biafra. Också flera av de nationella Röda Korsorganisationerna, mest storskaligt den franska, fanns på plats. Rädda Barnen var där. Kyrkorna, både det katolska Caritas och det protestantiska World Council of Churches (WCC) hade omfattande verksamheter. Men samordningen var nästan obefintlig. I stället var enklaven Biafra ofta strikt indelad i intresseområden som respektive hjälporganisation strängt bevakade som sina egna. Min dagbok innehåller en hel del utfall mot just kyrkorna.

Många av oss som arbetade med Röda Korset hade uppfattningen att de kyrkliga organisationerna drevs inte bara av humanitära utan också av rent missionerande motiv. Vad vi inte hade tillräckliga insikter om, men som jag förstått långt senare, var att kyrkorna hade en sådan stark lokal förankring. De flesta biafraner var kristna och de många kristna samfundet drev skolor och missionsstationer. Prästerna hade i regel starka lokala nätverk. Kyrkorna hade helt enkelt en infrastruktur väl förankrad i regionen, något som Röda Korset saknade. Röda Korsets team och sick-bays (små sjukhus för undernärda barn) var förlagda till just dessa skolor och missionsstationer.

Därtill kom missnöjet med ICRC som arbetsgivare. Som i de flesta stora organisationer tyckte de medarbetare som arbetade på fältet att de inte fick den uppskattning de förtjänade. Många kände sig utsatta och värnlösa i ett krig, där fronterna (som i den lilla enklaven aldrig var mer än ett par mil bort) ständigt förändrades och där man inte kunde förutse vad odisciplinerade soldater, ibland berusade, kunde ta sig till. Strax innan jag kom till Biafra dödades i ett av Röda Korsteamens en svensk Röda Korsarbetare och en jugoslavisk läkare tillsammans med personal som arbetade för Kyrkornas världsråd. En notis i min dagbok handlar om hur tre svenskar omkom i en olycka ute vid flygfältet. Många frågade sig: Var fanns ICRCs omsorg om den egna personalen? Kunde inte ICRC göra mer för vår säkerhet? De svenska Röda Korsarbetare som arbetade med mattransporterna krävde risktillägg, något som ICRC motsatte sig. Först efter en långdragen förhandling kunde de förmås ta upp arbetet igen.

Och som en sjätte anledning till frustrationen kom den munkavle ICRC satt på oss. Vi hade besök av många TV-team, andra journalister, parlamentariker från Västeuropa och Nordamerika. Men vår frustration med hjälporganisationernas arbete kunde vi inte förmedla – vi som arbetade för hade alla undertecknat ett kontrakt där vi förbundit oss att «... abstain from all communications and comments on its [ICRC's] mission ...». Själva det faktum att ICRC förbjöd oss att ge uttryck för vår frustration bidrog säkert till att ytterligare förstärka den.

Läkare utan gränser bildas

Det blev uppenbart att Röda Korsets hjälparbete behövde reformeras. Men några av hjälparbetarna drog slutsatsen att ICRCs förstelning nått så långt att en genomgripande nyorientering av hjälparbetet knappast kunde ske inom ramen för denna organisation. Något nytt behövdes – en oberoende medicinsk hjälporganisation som talade öppet om övergrepp och maktmissbruk, en organisation där arbetet enbart styrdes av nödställda människors behov utan politiska hänsyn.

Under hela kriget var engagemanget för den biafranska sidan särskilt starkt i Frankrike. Och bland hjälparbetarna på plats inne i Biafra var det i första hand de franska Röda Korsmedarbetarna som reagerade mot det som de uppfattade vara politisk opportunist, undfallenhet, räddhågsenhet och inkompetens hos Röda Korset som organisation. Jag träffade flera av de franska läkarna under min Biafratid och slogs av deras chockerande rättframhet när de uttryckte sig om Röda Korset. Efter hemkomsten till Frankrike satte dessa läkare igång arbetet med utveckla den tanke som fötts i Biafra, nämligen att bilda en helt ny internationell hjälporganisation.

Ett år efter Biafrakrigets slut bildades i Paris *Médécins sans Frontiers* (MSF), Läkare utan gränser, av en grupp läkare som varit verksamma i Biafra. Den nya organisationen skulle tala öppet om övergrepp, maktmissbruk och korruption. Den skulle, till skillnad från Röda Korset, inte ha någon stor central administrativ apparat och den skulle kunna fatta beslut om insatser långt snabbare än ICRC. Hjälparbetet skulle, utan politiska hänsyn, styras enbart utifrån nödställda människors behov. Jag vill hävda att det nybildade MSF med en sådan programförklaring kom att ta ställning för en mycket profilerad pliktetik. Man skulle dialektiskt kunna se Röda Korssets hänsyn till möjliga realpolitiska konsekvenser av sina beslut och insatser som ett uttryck för en konsekvensetisk position. På detta vis kan man betrakta bildandet av MSF som ett arv från de plikt- och konsekvensetiska dilemman som präglade hjälporganisationernas insatser och medarbetare under Biafrakriget.

Literatur

1. Forsyth F. *The Biafra Story*. London: Penguin Books, 1969.
2. Himmelstrand U. *Världen, Nigeria och Biafra. Sanningen som kom bort*. Stockholm: Aldus/Bonniers, 1969.
3. Stokke O, Himmelstrand U, Sjöberg H. *Världen, Nigeria och Biafra*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet, 1969.
4. von Rosen CG. *Biafra – som jag ser det*. Halmstad: W&W serien Nu!, 1969.
5. Wallström T. *Biafra*. Stockholm: Pan/Norstedts, 1968.
6. Miller JP. Medical relief in the Nigerian civil war. *Lancet* 1970;760:1330-4.
7. Hughes SP. Malnutrition in the field. Nigerian Civil War 1968-9. *Br Med J* 1969;2:436-8.
8. White PD. Hospital for Biafra. *N Engl J Med*. 1969;28:1367.
9. *Nigeria War against Biafra 1967-1970*. BBC-dokumentär. Tillgänglig i sex delar på Youtube, den första delen på <http://www.youtube.com/watch?v=J3ReFoFp0Gs>.
10. Weissglas G. Läkarrapport från Biafra: Svält och åter svält. *Läkartidningen* 1968;65:3947-8.

11. Riihiluoma P. Sotasairaalan laakarina biafrassa [As a military hospital doctor in Biafra]. *Sotilastaak Aikak* 1970;45:26-30.
12. Hvoslef A. Spredte trekk fra sanitetstjenesten i Biafra. *Tidsskr Nor Laegeforen* 1969;89:1337-9.
13. Tranøy KE. *Medicinsk etik i vår tid*. Lund: Studentlitteratur, 1993.
14. Hickman R. The relief operation in former Biafra. *Lancet* 1970;2:815-6.

Kjell Asplund
professor
Institutionen för folkhälsa och klinisk medicin
Umeå universitet
S-901 85 Umeå
kjell.asplund@branneriet.se